

Kereszti Aladár:

L. N. Tolsztoj "Isteni és emberi dolgok"
c. elbeszélésének értelmezése

Az "Isteni és emberi dolgok" c. mű Tolsztoj úgynevezett "kései" elbeszélései közé tartozik. A szakirodalom általában megegyezik abban, hogy az "Anna Karenina" fordulópontot jelent Tolsztoj munkásságában. A regény megírása során Tolsztoj számos olyan felismeréssel került szembe, amelyek súlyos gondolati válságba taszítják. Az író a XIX. század személyes világgépének megingását tapasztalja meg, belátja, hogy az Anna által képviselt tökéletesség-eszmény működésképtelen az átalakuló eszmetörténeti szituációban. Az "Anna Karenina" előtti művek legfőbb jellemzője a patriarchális létforma idealizálásának programként való elfogadása és követése. Ehhez azonban még hozzá kell tenni, hogy ebben a korszakban Tolsztoj még hisz az eredendő egység eleve adott voltában és megtapasztalhatóságában. A második alkotói korszakban Tolsztoj programja változatlan, azonban az eredendő egység kézzel fogható realitásába vetett hite megingott - aminek a "Gyónás" c. munka az eklatáns példája - , és annak ellenére, hogy ez nem válik az íróban tudatossá, mégis bekerül gondolkodásába, hogy a személyes világgépet feszítő ellentmondások véges emberi erőfeszítésekkel nem oldhatók meg.

A program változatlansága ellenére Tolsztoj kései műveiben új modell, magatartásforma követéséhez jut el, amit személyiség-elvnek nevezhetünk. Az orosz személyiség-elv sajátossága éppen abban áll, hogy a szeretet-elv talaján keletkezik. Tolsztojt tulajdonképpen egy új

eszméletörténeti szituációban a szeretet-elv következetes végigvitele vezet el az új modell kialakításához. Ezek az elbeszélések éppen ezért nem is személyiségek fejlődéséről szólnak, hanem a személyiség megszületéséről tanúskodnak. A tolsztoji hősök az individualitás bizonyos stádiumáról indulva jutnak el a személyiséggé váláshoz úgy, hogy individualitásukat nem veszítik el. Az írói útkeresés, a szeretet-elv követése olyan problémaállapotban, ahol a szeretet-elv funkciója már megváltozott, dogmatikus eszközöket ad az író kezébe. Tolsztoj ezen elbeszélései tulajdonképpen parabolák, példázatok, amikben a pszichologizmus teljesen háttérbe szorul. A fő cél olyan archimédeszi pont felmutatása az olvasóknak, /a személyiség-modell tölti be ezt a szerepet/, amelyről a személyes világképet feszítő ellentmondások értelmessé, paradoxonná változtathatók. A művek példázat jellegére utal Tolsztoj hősválasztása is. Ezekben az elbeszélésekben olyan figurákkal találkozunk, akik individualitásuk mellett, tehát amellet, hogy spirituális törekvések hordozói, fontos típus-figurák is, azaz a társadalmi környezet bizonyos hatásait is érzékelik.

Az "Isteni és emberi dolgok" c. elbeszélés főhőse, Szvetlogub, is individuum a nyugati értelemben, de magán hordozza az 1870-es évek Oroszországának liberális tételeken, tanításokon nevelkedett, de valami mást akaró fiatalságát. Szvetlogub az individualitás alacsonyabb stádiumán áll, mint Kaszatszkij, a "Szergij atya" c. elbeszélés főhőse: kevesebb élettapasztalattal rendelkezik, kevésbé markáns egyéniség. Hit és meggyőződés nélkül, éli életét, az egzisztenciális problémátlanság állapotában, nincs problématudata, csak valami homályos belső késztetést érez arra, hogy változtasson életvitelén: "Jómódú családból származott, már gyermekkorától öntudat-

lanul érezte kivételes helyzeté jogtalanságát." Később, egyetemista korában, ez a homályos érzés egyre jobban felerősödött, és kezdett tudatosulni benne. Ez a tudatosulás valamiféleképpen a problématudat kialakulásához viszi Sztvetlogubot, aki menekülni próbál e problémák elől. Az egyetem befejezése után birtokán iskolát építtetett és otthont nyújtott az öreg és munkaképtelen parasztok számára. De itt érdekes dologgal kerül szembe. Ahogy ezekkel a jótékonyági intézményekkel foglalkozott, egyre inkább mélyült problématudata, így nem sikerült a menekülés: "De külöpös: miközben ezekkel az intézményekkel foglalkozott, még sokkal jobban szegyenkezett a nép előtt, mint akkor, amikor diáktársaival mulatozott vagy drága háttaslovon kilovagolt. Úgy érezte, hogy mindez nem az, ami kell, és még rosszabb is annál: valami aljasságot, morális tisztátalanságot érzett az egészben."

Az egyre súlyosabbá váló spirituális problématudat - amire Sztvetlogub tévesen szociális megoldást keres - programja megváltoztatására kényszeríti őt, ehhez járul még az a személyes hatás, ami egy kijevei barátja oldaláról éri őt. Most már nem csak anyagiakkal járul hozzá a felállított intézmények működéséhez, hanem személyesen is tevékenykedik; tanítani kezd. Tolsztoj a hős programjának ilyen változását úgy értékeli, hogy az utóbbi mindenképpen magasabb lépcsőfok a spirituális problémák megéléséhez vezető úton. A két megoldási kísérlet között azonban nincs lényegi különbség, ugyanis mindkét esetben szervezeti jellegű, tehát alapjában véve személytelen megoldási kísérlettel állunk szemben. Sztvetlogub életében mégis nagyon fontossá válik az előbbi mozzanat. A tanítói munka során két akadályozó tényezővel találja magát szembe; az egyik a nép lenéző, sőt néhol ellenséges

közönye, a másik az államhatalom részéről éri őt. A zaklatások, az elkobzott könyvek és iratok, az üldöztetés jobban felhaborították, mint a nép közönye: "Az első akadályra, a nép közönyére, Szvetlogub nemigen vetett ügyet, annyira felbőszítette őt a második - a kormány oktalan és sérelmes beavatkozása."

Tulajdonképpen az akadály a személytelenség, csak mindkét oldalról más-más formát ölt: az egyik a hatalom, a másik a tömeglét. Tolsztoj itt a "narodovolec" típusú forradalmár-logika alapvető hibájára utal; ezek a hősök ugyanis spirituális problémákra szociális megoldást keresnek - másfelől szociális tevékenységüket spirituális problémák mozgatják, s nem érzik meg, hogy programjuk az orosz szituációban alkalmazhatatlan. A program akadályait látva a Szvetlogubbal hasonló úton járó társai elhatározták, hogy erőszakkal szembeszállnak a kormánnyal. Anarchista merénylő csoportokat szerveztek. Szvetlogub a másik főhős, Mezsnyeckij, személyes hatására /nem véletlen, hogy Szvetlogub minden fontosabb lépését az életben megelőzi egy erős egyéniség hatása; ezzel indokolható, hogy individualitása igen alacsony szinten áll/ bekerül egy terrorista körbe. Nem veszi figyelembe azt, hogy az általa alkalmazott erőszak és a hatalom erőszakossága között lényegi különbség nincs, így az erőszak nem hozhat megoldást, mert mint tudjuk, az erőszak erőszakot szül.

Szvetlogub tehát módosít programján, probléma-tudata mélyülése hatására új utat keres a benne rejlő és egyre kínzóbbá váló értelemigény kiteljesítésére, realizálására. De ez az út is hamis, rossz útnak mutatkozik, mert személyesen felvállalhatatlan, ugyanis személytelen dolgokért folytat harcot - a győzelemért, azaz

a szociális berendezkedés megváltoztatásáért: "Győzelem vagy mártíromság - mondogatta magában. - Ha pedig mártíromság jut osztályrészemül, az is győzelem, csak éppen a jövőben."

Tevékenysége folyamán azonban Szvetlogub gondolkodásmódja igen fontos változásokon megy keresztül. A terrorista csoporton belül személyes kapcsolatokkal találkozik, tehát magát a személyességet tapasztalja. Ezt Tolsztoj pozitívan értékeli, és úgy tünteti fel, mint a személytelen program hasznát, tehát logikája szerint egy személytelen program vállalása, az értelemigény realizálására tett bármilyen kísérlet közelebb vihet minket a problémák megoldásához, mint a passzivitás. Ezek a hatások Szvetlogubot egyre érzékenyebbé változtatják a spirituális problémák iránt, és az ilyen problémák megoldására tett kísérletek sikertelenségének láttán eljut arra a pontra, ahol már létének értelme válik problematikussá. Gondolkozni kénytelen a jelenségvilágon túli értelem mibenlétéről, s így juthat el a börtönben az Evangélium olvasása közben a problématudat teljes kifejlődéséhez, a szeretet-elv elfogadásához, az értelmet sugárzó, megnyugvással teli halálhoz.

Az Evangélium olvasása ebben az esetben nem az evangéliumi igék megnyilatkozásával való találkozást jelent, nem vallásos jellegű, Szvetlogub nem hittel és meggyőződéssel közelít a szöveghez: "Még sohasem olvasta az evangéliumot, egyszerűen úgy, mint könyvet... Mindezt annyira érdektelennek találta, hogy a börtön unalma ellenére is már-már azon volt, hogy becsukja a könyvet, és hozzálát rendes esti szórakozásához, a bolhafogdosáshoz levetett ingében..." De ekkor eszébe jutott, hogy ötödik osztályos korában nem tudta az öt boldogság egyi-

két, s ezért kettést kapott. Miután elolvasta a "Hegyi beszéd"-et, és a saját maga számára értelmezte, úgy érezte, élete teljesen megváltozott, az Evangélium új utat nyitott számára: "Sok mindent csak az emberek kedvéért tettem - gondolta -, a hírnévért, nem a tömegért, hanem azok jó véleményéért, akiket tisztéltem és szerettem: Natasa, Dmitrij Selomov kedvéért. És olyankor jöttek a kételyek, az aggodalmak. Jól csak akkor éreztem magam, amikor azért tettem valamit, és csakis azért, mert a lelkem úgy követelte, mert oda akartam adni magamat, egészen odaadni. /.../ Igen, ha mindenki így élne - gondolta magában Szvetlogub - akkor nem lenne szükség forradalomra." Ezek a felismerések mutatják meg számára a megvilágosodás, a lelki feltámadás, a személyes világkép megmentésének lehetőségét.

Szvetlogub ellenpontja a példázatban Mezszenyeckij, aki - bibliai hasonlattal élve - a kövek közé hullott, és ezért ki nem csírázott mag. Ő is individuum, sőt igen erős egyénnek látszik: "A társaság feje egy bizonyos Mezszenyeckij volt, akit munkatársai valamennyien rendíthetetlen akarató, meggyőzhetetlen logikájú embernek, s a forradalom odaadó hívének ismertek."

Miért nem válhat Mezszenyeckij személyiséggé? Az olvasó számára úgy tűnhet, ez az ember hittet és meggyőződéssel szolgálja programját, az általa fontosnak tartott forradalmat. Csakhogy Tolsztoj szerint éppen ez a program akadályozza meg Mezszenyeckijt személyiséggé válásában. Programja teljesen személytelen, az erőszakon alapul. Tehát Mezszenyeckij önfeláldozása ontológiailag azonos az elbeszélés elején megjelenő tábornok önfeláldozásával. Nem igazi hit és meggyőződés munkál benne. Mezsze-

nyeckij, aki ellenáll, tulajdonképpen ugyanúgy behódol a szociális környezetnek, mint a tábournok, aki a hatalmat szolgálja, és a szolgálata közben feltáruló morális problémákat egy német közmondással igyekeznek kikerülni. Mezsényeckij tehát a jelenségvilág, a környezet problémáival harcol, problématudata éppen ezért nem fejlődhet ki. Nem juthat el léte végső értelmének megkérdőjelezéséhez. Tettei mögött is olyan motívumok munkálnak, amik a személytelenség megnyilvánulási formái, mint például a harag: "Lelke mélyén szenvedett amiatt, hogy elfogták, és nem tudta befejezni megkezdett munkáját, de szenvedését nem mutatta ki. Amint emberekkel került érintkezésbe, feltámadt benne dühödte erélye."

A fenti idézet azt is tükrözi, hogy számára a program valami személytelen dolog, amit nem lehet hittel szolgálni. Annak, hogy Mezsényeckij értelemigénye realizálására téves megoldást keres, gondolkodásának túlzott racionalitása is oka. A mű példázat jellegére utal az a szerkesztési szempontból sem elhanyagolható motívum, hogy mindkét főszereplő esetén főként börtönéletükről kapunk információkat. Mezsényeckij életének egyik fő mozgatója - a harag - szűnik meg a börtönben, mert "haragja mozgást, zajt követelt volna, haragja tárgyainak jelenlétét; itt pedig halálos csend honolt". A magánzárkában ezek a dolgok hiányoztak, s ez őt teljes kétségbeesésbe kergette: "Ilyen állapotban egyszer elhatározta, hogy öngyilkosságot követ el." Ahhoz azonban, hogy felakassza magát, nem talált kötelet, így elhatározta, hogy nem vesz magához élelmet. Fogvatartói azonban meggyógyították. Mezsényeckij eszmélésekor indulatos szemrehányást tett az orvosnak, aki így válaszolt: "Nem helyes ez a viselkedés, fiatalember; a gorombaságra is megvan a válaszuk."

Ez a válasz Tolsztoj logikájáról ad képet. Ebben a válaszban benne van az erőszak elítélése - akár az anarchizmusról, akár az államhatalomról van szó. Mindez akkor válik igazán nyilvánvalóvá, ha összehasonlítjuk Mezszenyeckij indulatos szavainak és a halálhoz, az értelem megtalálásához közel álló Sztetlogubnak a hóhérhoz intézett szelíd szavai /"És te nem sajnálsz engem?"/ hatását. Az orvos az agresszív szavakra agresszióval fenyegetőzik, a hóhér viszont alkohalmámorba menekül. Az orvos válaszában benne rejtőzik az a gondolat is, hogy a személytelen, a gonosz, a hatalom csak akkor képes igazán az emberekre hatni, ha tudomást veszünk róla; s így elismerjük létét, létjogosultságát is. /A XX. századi olvasó véleménye itt bizonyosan eltér a XIX. század gondolkodójának álláspontjától./

Mezszenyeckij amint átvészelve ezt a krízist, új életet kezdett, azonban az új élet elkezdéséhez vezető gondolatmenet is tükrözi programjának hibáit. Érdekes összevetni a sztetlogubi gondolatmenettel Mezszenyeckij nézetét: "Örökké nem tartanak és nem tarthatnak itt - gondolta magában Mezszenyeckij. - Valamikor kiszabadulok innen. Az is lehetséges, sőt fölöttébb valószínű, hogy megváltozik a rezsim, hiszen a mieink tovább dolgoznak." S Sztetlogub: "Csak legyen vége ennek, csak szabaduljak ki innét - gondolta néha -, hiszen csak kiengednek valamikor, legfeljebb kényszermunkára küldenek. Egészen mindegy, hiszen mindenütt lehet így élni. És én így fogok élni."

Világossá válik számunkra, hogy míg a Mezszenyeckij féle megoldás a környezet függvénye, addig Sztetlogubé független attól, csak magától az embertől, az egyéntől

függ. Mezszenyeckij új élete abban különbözött a régitől, hogy a fenti felismerés szellemében testi-lelki kondíciójának megtartását tűzte maga elé célul. Ennek érdekében testi és szellemi "tornagyakorlatokat" végzett. A lelki "torna" viszont igen egyoldalú volt, és amellet, hogy csak a rációra szorítkozott, kimerült bizonyos szellemi objektivációk felidézésében /irodalmi művek, építészeti, képzőművészeti alkotások, filozófiai és egyéb tudományos munkák átdolgozásában/, s így nem szolgálta az igazi elmélyülést, a problémák spirituális megélését. Ezek a "tornagyakorlatok" ugyanúgy hályogot vontak a szemére, mint a szociális problematika. Mezszenyeckij élete tehát maga az értelmetlenség, céljai a jelenségvilágban vannak, a teljes értelmetlenségről így nem is lehet tudomása, mivel céljai a jelenségvilágban elérhetőnek tűnnek. Mégis, amikor szembesül azzal, hogy a környezet, az új forradalmi nemzedék /Roman/ a neki eddig fontosnak tűnt célokat, tehát programját, és eddigi munkásságát tulajdonképpen semmibe veszi, öngyilkosságot követ el.

Roman igen fontos szereplő a példázatban, ő a következő forradalmár, akihez Mezszenyeckij eleinte úgy közelít, mint programjának továbbvivőjéhez: "Mezszenyeckij azt képzelte, olyan emberekkel fog találkozni személyükben, akik az ő nyomdokaiban járnak." A nép felszabadításának az új nemzedék egészen új módját képzelte el. Szerintük a nép durva tömeg, éppen ezért "Roman /mindenki csak keresztnevéen szólította/ keserítette el a végtelékig Mezszenyeckijt azáltal, hogy rendíthetetlen meggyőződéssel hitt a maga igazában, és lenéző, sőt gúnyos megvetéssel bélyegezte meg Mezszenyeckij és társai egész tevékenységét."

Eddig úgy láttuk, hogy a meggyőződés nagyon fontos és pozitív dolog. Ez így is van, de a meggyőződés ebben az esetben meg is kérdőjelezhető, hiszen Tolsztoj szerint Roman programja a teljes elszemélytelenedéshez vezet, így nem is képviselhető személyesen, meggyőződéssel. Roman magatartásában csak Mezszenyeckij látja a meggyőződést. Roman programja mindent a dologias, azaz a személytelen ráció szempontjából próbál megoldani.

Mezszenyeckij teljes kiábrándulásához az vezet, hogy megtapasztalja életének értelmetlenségét. Az öngyilkossághoz vezető úton az utolsó lökést az öreg raszkolnyik halála adja meg. Ez az öreg óhitű /aki nem véletlenül egy sajátosan orosz jelenség, "torz reformáció" terméke/ láttá meghalni a megvilágosodott Szvetlogubot, és ezután a börtönben tengődve kereste Szvetlogub igazságát, és halálában meg is találta. Azért találhatta meg, mert spirituális problémái megoldását nem próbálta más szférában, saját magán kívül keresni, ahogyan azt Szvetlogub és Mezszenyeckij tette, hanem a középkorias pravoszlávia hatására a lelkében kereste a megigazulást. Az öreg megvilágosodottan hal meg, de ezt Mezszenyeckij teljesen féreérti, nem érti, nem értheti meg az öreg utolsó szavait: "A bárányt... A bárányból... az az ifjú a báránynyal volt. És megmondattott: a bárány győz, mindenkit legyőz... És aki vele van, az kiválasztott és igaz."

Ez a meg nem érthetőség Tolsztoj Ivan Iljics c. munkájában is megjelenik, és arra utal, hogy az író szerint a megigazulás, a megvilágosulás nem kommunikálható, nem adható át, a személyiséghez kötődik, és csak individuálisan élhető meg. Tolsztoj ezt ki is mondja: "De az

Öreg pontosan tudta, hogy mit beszél, és szavainak a maga számára világos és mély értelme volt. Szavainak értelme pedig az volt, hogy a gonosz uralma nemsokára megszűnik, a bárány pedig jóban és békességben mindenkit legyőz. A bárány letöröl minden könnyet, nem lesz többé sírás, sem betegség, sem halál. És az öreg úgy érezte, hogy ez már az egész világon megkezdődött, mert kezdődött az ő lelkében, a halál mindent megvilágosító közelségében."

Mezsenyeckij ennek nincs tudatában, hiszen ő a környezet megváltoztatásában keresi léte értelmét, éppen ezért lehet számára végzetes ez a meg nem értés. Következtetései félelmetesek, visszataszítóak: "Mezsenyeckij lelkében olyan határtalan düh ébredt, amilyent még soha életében nem érzett. Dühös volt mindenre, mindenkire, az egész zagyva és értelmetlen világra, amelyben csak olyan állati sorban levő emberek tudnak élni, mint az a haldokló öreg a báránnyal vagy félállati hohérok és börtönörök, meg ezek az arcátlanul magabiztos, halvaszületett doktrinérek." Mezsenyeckijben itt is a személytelen indulat, a harag és erőszakosság munkál, és ez okozza értelmetlen halálát.